Дзярновіч А.І.

МЕТРЫКА ВКЛ І МЕТРЫКА КАРОННАЯ: СПЕЦЫФІКА АДРОЗНЕННЯЎ КАНЦЫЛЯРСКІХ ТРАДЫЦЫЙ

Канцылярыя і эпоха. У ноч 18 чэрвеня 1581 г. у вайсковым лагеры пад Полацкам быў дзіўны выпадак з панам віленскім (кашталянам віленскім і канцлерам ВКЛ Астафеем Валовічам) – у той час, як ён спаў, з шатру скралі пячатку Вялікага Княства Літоўскага. Венцлаў Агрыпа – сакратар і пісар вялікі, – зранку скіраваўся з гэтым паведамленнем да кароннага канцлера Яна Замойскага. Той устаў і адразу выправіўся да караля Стэфана Баторыя. Там знайшоў ён пана віленскага, разам з ваяводам віленскім Мікалаем Радзівілам Рудым, якія стаялі ў чаканні. Кароль збіраўся да месы, саноўнікі пайшлі і даклалі яму пра здарэнне. Кароль жа выйшаў у кепскі настроі, можа быць таму, што балела ягоная спіна, бо ён выйшаў кульгаючы. «Небарака пан віленскі вельмі збянтэжаны, і для гэтага ён мае важныя падставы. Справа немалаважная. Людзі кажуць пра гэтае здарэнне цішком, не падаючы віду, што ведаюць. Божа, суцешы яго...» [7, s. 287; 4, с. 286].

Вось так, нават трохі сатырычна, апісваў падзеі Ян Пятроўскі – удзельнік выправы Стэфана Баторыя на Пскоў. Сам аўтар, ураджэнец Польшчы, досыць скептычна ставіўся да літвінаў – грамадзянаў Вялікага Княства Літоўскага. У далейшым тэксце мы таксама знаходзім яго некалькі крытычных заўвагаў адносна Канцылярыі ВКЛ. 16 лістапада, ужо ў лагеры пад Псковам, кароль прымаў маскоўскага ганца. Адбыўся цырыманіяльны казус, у сувязі з чым прагучала ацэнка Яна Пятроўскага: «Гэты мужык сканфузіў нашу літоўскую канцылярыю» [7, s. 342; 4, с. 421]. Падобныя крытычныя заўвагі прымушаюць больш уважліва зірнуць на эпоху і дзейнасць Канцылярыі ВКЛ, прадуктам якой і была Метрыка ВКЛ.

У Вялікім Княстве Літоўскім канцылярыя як сталы дзяржаўны інстытут узнікла за часамі Вітаўта. Усё ж спачатку, у XIV – першая трэць XV стст. пісьмовыя дакументы, што сыходзілі з канцылярыі, абслугоўвалі, пераважна, знешнюю палітыку Вялікага Княства, а таксама кантакты паміж членамі дынастыі. Але ад сярэдзіны XV ст. пісьмовыя акты сталі актыўна выкарыстоўвацца ў зносінах уладаў з жыхарамі краіны [9, s. 13]. Гэта адбывалася ва ўмовах, калі вялікаму князю Казіміру прыйшлося ўмацоўваць уласную ўладу шляхам зямельных наданняў баярам-шляхце, што з цягам часу стала адным з кірункаў унутранай палітыкі гаспадара. Дакументазварот пашыраецца не толькі ў судовай і заканадаўчай сферах, але і ў прыватнаўласніцкай. Фактычна, у Вялікім Княстве Літоўскім паўстала канцылярыя новага тыпу, дзейнасць якой была скіраваная на рэалізацыю ўнутранай палітыкі ўладара [2, с. 4].

Зямельныя наданні, якія ў параўнанні з мінулымі часамі сапраўды станавіліся масавымі, юрыдычна мусіла абслугоўваць канцылярыя. Апроч выдачы арыгіналаў актаў наданняў, з зыходных дакументаў пачалі здымаць копіі, якія захоўвалі «для памяці». Вось гэтыя копіі і сталі прататыпам будучых капійных кніг, вядомых нам пад назваю Метрыкі ВКЛ (як у арыгінале) ці Літоўскай Метрыкі (як у гістарыяграфіі).

Ацэньваючы функцыі Канцылярыі ВКЛ варта адзначыць, што яна ўяўляла сабой адзіны для ўсіх сфер дзяржаўнага кіравання цэнтральны выканаўчы орган, але толькі тэхнічны, які не прымаў самастойных рашэнняў у кіраванні дзяржавай. Акрамя таго, Канцылярыя ажыццяўляла дакументацыйнае забеспячэння кіравання. Таму ацэнкі, што цэнтральных установаў па кіраванні дзяржавай у ВКЛ не існавала [3, с. 3], здаюцца перабольшаннем. У сэнсе тэхнічным – існавалі. Тым больш, што хоць Канцылярыя ВКЛ не выконвала самастойнай функцыі ў кіраванні дзяржавай і вырашэнні судовых спраў, але аказвала пэўны ўплыў на заканадаўчую дзейнасць [5, с. 32].

На мяжы XIV–XV стст. Канцылярыя, якая дзейнічала пры вялікім князю Вітаўце, набыла характар дзяржаўнай. У Канцылярыі ВКЛ на працягу XV–XVI стст. склалася закончаная сістэма справаводства, якая атрымала ў значнай ступені заканадаўчае афармленне ў XVI ст. і якая праіснавала без прынцыповых змен на працягу XVII–XVIII стст. [3, с. 22] Характэрнай рысай Канцылярыі ВКЛ быў яе свецкі характар і стабільнасць персанальнага складу [6, с. 30]. У Вялікім Княстве кіраўніком Канцылярыі і адным з найвышэйшых ураднікаў дзяржавы – вялікім канцлерам, – быў свецкі ўрадовец, у той час, як у Кароне Польскай канцлерамі станавіліся толькі асобы духоўныя. Звязана гэта магчыма з тым, што канцлерства ў Польшчы ўзнікла раней – яшчэ на пачатку XII ст., а справаводства вялося на лаціне, што ў Сярэднявеччы было цалкам у кампетэнцыі клірыкаў.

Важна адзначыць, што на працягу канца XV – першай паловы XVI стст. у дзяржаўных канцылярыях іншых краін Цэнтральна-Усходняй Еўропы адбываліся таксама значныя арганізацыйныя змены. Гэта выявілася, між іншым, у пачатку стварэння капійных фондаў, напрыклад, у канцылярыях вялікага магістра ў Прусіі і магістра Лівоніі. Што асабліва важна з пазіцый унійнай гісторыі ВКЛ і Польшчы, капійныя фонды ствараюцца і ў польскай каралеўскай канцылярыі.

Дзве Метрыкі. У канцылярыі ВКЛ даволі хутка пасля падрыхтоўкі арыгіналаў ствараліся копіі дакументаў. Гэтым дзейнасць канцылярыі ВКЛ адрознівалася ад Кароннай канцылярыі, дзе копіі актаў маглі рыхтавацца праз некалькі год пасля стварэння арыгіналаў. Апроч таго, запіс у Кароннай Метрыцы ўяўляе сабой фіксацыю самога факту дакумента і вельмі кароткага выкладу сутнасці спраў, а не перадачу ўнутранай формы дакумента (актавага фармуляра і стылістычных асаблівасцяў). Таксама іншы падыход да канцылярскага справаводства існаваў у Пасольскай службе Расійскай дзяржавы, «кнігі» якой служылі для пашыраных фіксацыі і пратакалявання.

Тут усё ж прыйдзецца звярнуцца да пытанняў тэрміналогіі. Поўныя копіі спраў называюць *картулярыямі*, а справаводчыя матэрыялы з кароткім выкладам сутнасці дакументаў – *рэгестрамі*. Запісы ў Каронай Метрыцы і былі менавіта рэгестрамі, запісы ж у Метрыцы ВКЛ па сваіх характарыстыках справаводчых характарыстыках знаходзяцца недзе паміж картулярыямі і рэгестрамі. і ў гэтым заключаецца адно з галоўных знешніх адрозненняў паміж Метрыкамі ВКЛ і Каронай. У шырокім разуменні тэрміну Метрыка ВКЛ не мае дакладнага адпаведніка ў Кароне Польскай [8, s. 42]. Чаму ўзнікла такая розніца?

Справа ў тым, што колькасць дакументаў, якія выдаваліся ў абедзвюх канцылярыях, адрознівалася на карысць Кароны (Польшчы). І напрошваецца вельмі просты адказ на пытанне, чаму Метрыка ВКЛ складаецца ў значнай ступені з картулярыяў – аб'ём працы дазваляў не перарываць традыцыю капіявання дакументаў. Але, падобна, тут няма простага адказу.

Ужо ў другой палове XV ст. у Канцылярыі ВКЛ вяліся регестры выдадзеных дакументаў, з указаннем каму і калі быў выдадзены дакумент, а таксама з выкладаннем яго кароткага зместу. Паралельна захоўваліся і копіі дакументаў, выдадзеныя ў Канцылярыі, дакументы, якія паступалі ў Канцылярыю з рэгіёнаў ВКЛ і з іншых дзяржаў. Падобна на тое, што першапачаткова ў размеркаванні гэтай масы дакументаў не было вялікага парадку, аднак па меры назапашвання колькасці дакументаў і неабходнасці працы з імі ўзнікла патрэба ў сістэматызацыі і групавання дакументаў – тое, што будзе названа кнігамі Метрыкі ВКЛ. Аналіз і аднаўленне першапачатковага складу кніг Метрыкі ВКЛ, праведзенае Мікалаем Беражковым, паказвае, што самыя раннія кнігі з'яўляліся менавіта зборнікамі регестраў, а таксама копій дакументаў [1, с. 57]. Такім чынам, практыка рэгулярнага вядзення регестраў была ўласцівая Канцылярыі ВКЛ у адносна ранні перыяд і таму тлумачэнне шырокага распаўсюджвання картуляриев ў Метрыцы ВКЛ варта шукаць у іншы, чым толькі ў арганізацыйна-справаводчай, плоскасці.

Да таго ж варта ўлічваць, што ў кнігі Метрыкі ВКЛ ўносіліся не ўсе дакументы. У значнай ступені ў «Кнігі» Метрыкі ўпісваліся дакументы, якія зыходзяць ад гаспадара, Паноў-Рады, соймаў. Часам, асабліва на пачатковым этапе, у Метрыцы траплялі дакументы, якія паступалі ў Канцылярыю ад службовых асоб цэнтральнага і мясцовага кіравання, а таксама дыпламатычныя дакументы. Іншыя дакументы ўносіліся з вялікім адборам – толькі тыя, якія заслугоўвалі працяглага або, ва ўяўленні людзей таго часу, вечнага захоўвання [3, с. 37]. Таму абмежавацца простым адказам, што справаводства ў карону Канцылярыі было больш развітая і больш дасканалае, чым у Канцылярыі ВКЛ, мы не зможам.

Але ёсць адна пазіцыя, па якой выразна праходзіць адрозненне паміж двума канцылярыі. Для Кароны Канцылярыі былі створаны фармуляры-ўзоры розных дакументаў. Гаворка ідзе пра «Formularium expeditionum ex cancellaris S. Regiae Maiestatis». Узоры, сабраныя ў гэтай кнізе, служылі прыкладамі формуляраў, па якіх ствараліся акты. Formularium быў складзены з рэальна выдадзеных дакументаў і сфармаваны ў асноўным у гады праўлення Жыгімонта Аўгуста (1548–1572). Мы можам толькі дапускаць, што падобная кніга з ўзорамі форм дакументаў існавала і ў Канцылярыі ВКЛ.

У сувязі з гэтым важным уяўляецца параўнанне прынцыпаў дзейнасці Канцылярыі ВКЛ і Кароны канцылярыі, адпаведна – прынцыпаў вядзення Метрыкі ВКЛ і Кароны Метрыкі. Гаворка ідзе аб дзяржавах, якія знаходзіліся ў уніі і на працягу XV–XVI стст. часцей за ўсё мелі супольнага манарха. Пры падобным супастаўленні Метрыка ВКЛ выглядае сапраўдным феноменам. Гэта выявілася ў устойлівай традыцыі стварэнні картулярыяў, у моўнай спецыфіцы, а таксама ў тым, што Метрыка была ў ВКЛ у значнай ступені атрыбутам дзяржаўнасці. Ці былі гэтыя спецыфічныя рысы заканамернымі? Адказы трэба шукаць у самой палітыка-дзяржаўнай прыродзе Вялікага Княства Літоўскага як поліэтнічная і поліканфесійнай краіны. Унутраная неадналітасць ВКЛ і тэндэнцыя да яе пераадолення паўплывалі на асаблівую ролю функцыянавання прававых норм і кадыфікацыі права ў ВКЛ, што выявілася, у тым ліку, у рэгулярным вядзенні Метрыкі і стварэнні такіх помнікаў права, як Статуты.

Як падаецца, вось гэта розніца паміж канцылярыямі – розніца ў дзяржаўнай традыцыі, прынцыпах справаводства і фармавання складу, – паўплывалі як раз на фармаванне пэўнага скепсісу «караняжаў» (жыхароў Кароны Польскай) на канцылярыю ВКЛ. Гэта быў скепсіс адносна іншага, няхай блізкага, але адрознага.

Але некаторыя прынцыпы вядзення Літоўскай і Кароннай Метрык былі супольнымі – «кнігі» і рэгестры ўкладаліся храналагічна, паводле перыядаў панавання манархаў і часу ўрадавання печатараў (найвышэйшых саноўнікаў, якія мелі права прыкладання дзяржаўнай пячаткі да актаў). На сёння ж Метрыка ВКЛ, нягледзячы на ўсе страты, у значна большай ступені захавалася сваю першапачатковую структуру, чым Метрыка Каронная. Бо структура апошняй была сур'ёзна змена пад час шведскага «Патопу».

1. Бережков, Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник / Н. Г. Бережков. – Москва ; Ленинград : АН СССР, 1946. – Ч. 1. – 180 с.
2. Груша, А. І. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гг. XV – першай паловы XVI ст. / А. І. Груша. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 215 с.
3. Давыдова, Э. Н. История и организация делопроизводства в Беларуси / Э. Н. Давыдова, А. Е. Рыбаков. – Минск : НТООО «Тетра-Системс», 1999. – 215 с.
4. Осада Пскова глазами иностранцев: Дневники походов Батория на Россию (1580–1581 гг.) / пер. с пол. О. Н. Милевского ; вступ. ст. и коммент. А. А. Михайлова. – Псков : Псковская обл. тапография, 2005. – 504 с.
5. Пташицкий, С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики / С. Л. Пташицкий. – Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1887. – VIII, 280 с.
6. Топалова, Т. А. Задачи изучения канцелярии Великого княжества Литовского на материалах Литовской метрики / Т. А. Топалова // Литовская метрика : тез. докл. межресп. науч. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 28–31.
7. Antologia pamiętników XVI wieku. / pod red. R. Pollaka. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. – 365 s.
8. Krawczuk, W. Metryka Koronna i Metryka Litewska – podobieństwa i różnice / W. Krawczuk // Belliculum diplomaticum IV Thorunense: Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badan / red. W. Chorazyczewski, J. Tandecki. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011. – S. 41–46.
9. Pietkiewicz, K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku / K. Pietkiewicz. – Poznań : UAM, 1995. – 256 s.

Мікалаева Л.В.

ЗАКАНАДАЎЧЫЯ КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў КАНЦЫ XIV – СЯРЭДЗІНЕ XVI СТ.

Пры даследаванні праблем знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) канца XIV – сярэдзіне XVI ст. маецца магчымасць абаперціся на шырокае кола заканадаўчых дакументаў. У разглядаемы перыяд юрыдычная аснова знешнепалітычнай дзейнасці ВКЛ нйперш была акрэслена ў агульназемскіх прывілеях, а таксама ў Статутах ВКЛ (для нашага перыяду можна апеляваць толькі да першых двух, 1529 і 1566 гг.).

Ужо ў прывілеі ад 20 лютага 1387 г. знаходзім словы, якія датычылі арганізацыі і фінасавай падтрымкі ваенных мерапрыемстваў знешнепалітычнага характару: «…У паходзе ж, пакуль ён будзе працягвацца, згодна са старажытным звычаем пераход абавязаны рабіць за свой кошт і сродкі. Калі будзе патрэба праследаваць якіх бы там ні было ворагаў, непрыяцеляў і самой зямлі нашай Літоўскай уцекачоў, то для праследавання такім спосабам, які паводле звычая завецца «пагоняй», абавязаны выступіць не толькі людзі, хто носіць зброю, але кожны мужчына, у якіх бы абставінах ці становішчы ён ні знаходзіўся, толькі б мог насіць ваенную зброю…» [1, с. 102; 2, с. 427; 6, s. 66–67; 7, s. 2]. Такім чынам, азначаныя пункты прывілея, па-першае, ускладалі абавязкі па ўтрыманні ваяроў у паходзе на саміх рыцараў, па-другое, абазначалі, у выпадку вострай небяспекі і неабходнасці, ваеннаабавязанасць усяго дарослага мужчынскага насельніцтва краіны, здольнага насіць зброю. Апошняе, несумненна, было накіравана на павышэнне абароназдольнасці краіны.

Змест Гарадзельскага прывілея ад 2 кастрычніка 1413 г. (першы з трох актаў у дакументах Гарадзельскай уніі 1413 г.) меў непасрэдныя адносіны да знешняй палітыкі ВКЛ [1, с. 115–118; 3, с. 211–216]. Па-першае, ім пацвярджалася унія ВКЛ з Польшчай, якая з 1385 г. стала традыцыйнай формай узаемаадносін паміж дзяржавамі. Па-другое, артыкул 1 прывілея называў асноўнай прычынай яго падпісання знешнюю небяспеку з боку крыжакоў [1, с. 115; 3, с. 211]. Тэкст прывілея ўтрымліваў шэраг супярэчлівых формул, якія выклікалі гарачую палеміку і нарадзілі багатую гістарыяграфію па праблеме характару ўзаемаадносін паміж ВКЛ і Польшчай да і пасля падпісання Гарадзельскай уніі 1413 г. Задзелам на будучыню станавіўся артыкул 14 правілея, які прадугледжваў магчымасць правядзення агульных соймаў прадстаўнікоў палітычнай эліты Польшчы і ВКЛ для вырашэння сумесных спраў «… у Любліне або ў Парчове, або ў іншых адпаведных месцах, згодна з нашай воляй…» [1, с. 118; 3, с. 216]. Аднак у ВКЛ уплыў соймаў на сферу кіраўніцтва знешняй палітыкай стане заўважальным толькі ў XVI ст. [4, с. 36–38].

Агульназемскі прывілей, выдадзены 6 мая 1434 г. [1, с. 119–121; 3, с. 216–217], утрымліваў у сваім тэксце невялікі фрагмант, які меў дачыненне да арганізацыі вонкавай бяспекі гаспадарства. Даючы значныя правы і ільготы праваслаўным феадалам, артыкул 6 прывілея 1434 г. захоўваў за імі павіннасць пабудовы і рамонту замкаў і ваенных шляхоў: «… аднак, на названых князях і баярах і іх